

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Gáll Erwin

Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság
X–XI. századi sír- és szórvány-fegyverleleteinek
elemzése

B. Szabó János

Az Árpád-kor csatái a steppei népek
hadviselésének tükrében

Antonín Kalous

Elfelelt források a mohácsi csatáról.
Antonio Burgio pápai nuncius jelentései
és azok hadtörténeti jelentősége

Vita a hadtörténet-
írásról

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

*E számunk a
Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelent meg*

nka
Nemzeti Kulturális Alap

120. ÉVFOLYAM

•

BUDAPEST

•

2007. 2. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bagi Zoltán PhD, levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, egyetemi oktató, Szegedi Tudományegyetem; *B. Szabó János* PhD hallgató, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem; *Csicsely János* grafikus, Hadtörténeti Múzeum; *Gáll Erwin* régész, a Román Tudományos Akadémia „Vasile Párvan” Régészeti Intézetének munkatársa (Bukarest); *Gyáni Gábor* a Magyar Tudományos Akadémia doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet; *Halmágyi Miklós* PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar; *Hermann Róbert* PhD, a Bécsi Kriegsarchiv Mellett Működő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltség vezetője; *Kalous, Antonín*, PhD, egyetemi adjunktus, Katedra Historie, Filozofická Fakulta, Univerzita Palackého, Olomouc; *Kiss Atilla* ásatási technikus, Tolna Megyei Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd; *Kondacs Julianna* egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar; *Marton Szabolcs* PhD, ösztöndíjas kutató, Történeti Segédtudományok Tanszéke, Szegedi Tudományegyetem; *R. Várkonyi Ágnes* akadémikus; *Szabados György* PhD, tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia – Szegedi Tudományegyetem – Magyar Országos Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport; *Töll László* őrnagy, főmuzeológus, fegyvertörténész, Hadtörténeti Múzeum; *Tóser Márton* PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar; *Varga Szabolcs* főiskolai adjunktus, Pécsi Hittudományi Főiskola; *Veszprémy László* alezredes, a történelemtudomány kandidátusa, a Hadtörténeti Intézet igazgatója

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczi Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő: Hausner Gábor

A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Ágoston Gábor, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Markó György, Okváth Imre, Pálffy Géza, Pollmann Ferenc, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Szakály Sándor, Székely György, Tóth Ferenc, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, Fax: 325-16-46, E-mail: hkszerk@gmail.com
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 325-16-00, Fax: 325-16-04
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 2000,- Ft, negyedévre 500,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-63-00).

További információ: 06-80-44-44-44; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

GÁLL ERWIN	Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X–XI. századi sír- és szórvány-fegyverleleteinek elemzése	395
SZABADOS GYÖRGY	A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben. A steppei eredetű harci műveltség nyomai és megjelenítése a XIII. század végéig	475
B. SZABÓ JÁNOS	Az Árpád-kor csatái a steppei népek hadviselésének tükrében	501

KÖZLEMÉNYEK

TÓSÉR MÁRTON	Portyázó harcok a bizánci határokon a X. században	527
KISS ATILLA	Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században.....	549

MŰHELY

MARTON SZABOLCS	Gondolatok középkori katonaságunk szeszessital-ellátásával kapcsolatban.....	577
HALMÁGYI MIKLÓS	Középkori csatakiáltások	590

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

ANTONÍN KALOUS	Elfeledett források a mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténeti jelentősége	603
----------------	--	-----

VITA

R. VÁRKONYI ÁGNES	Történetírás, kritika és emlékezet.....	623
HERMANN RÓBERT	Megírható-e az 1848–49-es csaták története, avagy az 1848–49-es hadtörténetírás problémái	649
GYÁNI GÁBOR	A csatatörténettől a történelem terhéig.....	687

SZEMLE

ADRIAN IONIȚĂ	Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII (<i>Gáll Erwin</i>)	695
B. SZABÓ JÁNOS	A mohácsi csata (<i>Varga Szabolcs</i>).....	698
B. SZABÓ JÁNOS (SZERK.)	Mohács. (Nemzet és emlékezet) (<i>Veszprémy László</i>).....	702
VÉGH FERENC	Birodalmak határán – a Balaton partján. Keszthely végvárváros a XVI–XVII. században (<i>Bagi Zoltán</i>)	704
SZABADOS GYÖRGY	A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században (<i>Kondacs Juliana</i>).....	707

KRÓNIKA

TÖLL LÁSZLÓ	In Memoriam Temesváry Ferenc	711
-------------	------------------------------------	-----

KÖZÉPKORI CSATAKIÁLTÁSOK

Amikor középkori történetírók lejegyezték egy-egy csata történetét, gyakran azt is ránk hagyták, milyen kiáltásokat hallattak a vitézek, amikor harcba indultak. Ezzel igen éltszerűvé tették a harci jeleneteket. Némely csatakiáltás azonban gondolkodóba ejtheti az olvasót. Miért használták éppen azt a szót csatakiáltásként, ami a forrásban szerepel? Egyáltalán, mi volt a szerepe a csatakiáltásoknak? Ha ezekre a kérdésekre megpróbálunk választ találni, jobban megérthetjük a korabeli harcosok, hadvezérek gondolkodását, világlképét.

A harci kiáltásokkal a vitézek egyrészt ellenfelükben igyekeztek rémületet kelteni, másrészt saját félelmüket leplezték. A kiáltozva rohamozó katona kilépett önmagából, önkívületi állapotba került, és félelem nélkül rohant neki az ellenséges fegyvereknek. Amennyiben a harcosok nem artikulálatlanul ordítanak, hanem egy meghatározott szót ütemesen kiáltanak, a közösen kiáltott szó alkalmas arra, hogy összefogja a csapatot. Ez különösen fontos volt abban az esetben, ha különböző nyelvet beszélő harcosok küzdöttek ugyanazon az oldalon. Emellett a közösen használt szó arra is alkalmas, hogy megkülönböztesse őket az ellenségtől. Így jelszóként is működött.¹ Látni fogjuk, hogy a harcosok gyakran rövid imádsággal az ajkukon indultak a küzdelembe. Így a csatakiáltásnak bizonyos esetekben megvolt a vallásos, segélykérő szerepe is.

Már Bibliában is találkozunk csatakiáltással. A Bírák könyvében Gedeon éjszaka készül megtámadni a midiániták táborát. A támadás előtt kitanítja vitézeit, hogy ezt kiáltják: *Az Úrért, és Gedeonért!* A kiáltás tehát vallásos tartalmú. Ezzel együtt jár a nemzeti jelleg is, hisz az Úr Izrael Istene volt. Az Úr neve mellett ott szerepel a vezér neve is.²

¹ Stefan K. Kuczyński: *Zawołanie bojowe króla polskiego*. (A lengyel király csatakiáltása. Köszönet Slawek Zabagtonak, aki lefordította nekem a cikket.) *Zapiski Historyczne*, 1985. 211–219. itt: 211. o. *Bárczay Oszkár: A heraldika kézikönyve*. Budapest, 1897. 7/III. In: DvD könyvtár IV. A csatákban használatos jelzésekről az V. században élt római szerző, Vegetius is írt. Három hadi jelet (*signa militaria*) különböztet meg: csatakiáltást (*signum vocale sive clamor*), hangszeres jelzést (*signum semivocale*), és zászlójelet (*signum mutum sive visibile*). Kuczyński: i. m. 211. o. Később a kiáltás összekapcsolódott a zászlón látható jelképpel. Lásd Carl Erdman: *Entstehung des Kreuzzugsgedankens*. Darmstadt, 1972. (1935) 83–84. o. A csatakiáltások a címerekre is rákerültek. Nem tévesztendő össze a címertanban szintén használatos jelmondatokkal, mottókkal (*devise, Wahlspruch*). A csatakiáltás a címerpajzsot díszítő sisak, pajzs, oromdíz mögötti szalagra került, a devise pedig a pajzs alatti szalagra. A devise a címer viselőjének jellemére, cselekedetére utal. A csatakiáltást leginkább Franciaországban volt szokás összekapcsolni a címerrel, Magyarországon és Németországban nem volt szokásos. (Lásd *Bárczay: i. m.*) Dolgozatomban a csatakiáltásnak elsősorban nem a címertani vonatkozásával foglalkozom, hanem azzal, hogy csatákról szóló szövegekben hogyan jelentek meg ezek a kiáltások, azoknak mi a jelentésük, mi volt a szerepük. Bőséges gyűjteményt állított össze J. Dieltz: *Die Wahl- und Denksprüche, Feldgeschreie, Losungen, Schlacht- und Volksrufe*. Frankfurt, 1884. (1963) Ez azonban nemcsak a csatamezőn használt kiáltásokat tartalmazza, hanem egyéb jelmondatokat, mondásokat is. Ezeket ábácérendben közli német fordítással és a mondás használójának megadásával. A mondások eredetét azonban csak ritkán magyarázza, forrásokat sem ad külön-külön az előfordulásukról. Szép gyűjteményt olvashatunk a Wikipedia oldalán, http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_cry A bevezető szöveg után az egyes csatakiáltásokhoz rövid magyarázatot is kapunk, többnyire források nélkül. Hasznos oldal még a <http://www.heraldica.org/topics/warcry.htm> itt is olvasható tartalmas bevezető, majd az egyes csatakiáltások mellett a használójukat is feltünteti a szerző. Forrásokat többnyire nem hoz. (Belépés 2006. nov. 23.)

² Bírák, 7. 16–22. Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, Budapest, 2000. A Biblia másik csatakiáltással kapcsolatos emlékezetes része a Jerikó elfoglalásáról szóló elbeszélés. Amikor Iz-

Hasonló jelenetet találunk egy középkori szent történetében, az V. századi Germanus püspök életrajzában. Germanus Auxerre püspöke volt. Püspöktársai 429-ben Britanniába küldték, hogy ott a pelágionista eretnekséget felszámolja. Miután szócsatában legyőzte a pelágionistákat, szász és pikt támadás érte a briteket. Germanus szervezte meg a védelmet. Az ellenség húsvét táján közeledett. Germanus megparancsolta embereinek, hogy kiáltsák utána, amit ő mond. A püspök ezután háromszor kiáltotta: *Alleluja!* A sereg utána kiáltotta. A kiáltást visszhangozták a hegyek, az ellenség pedig megrémült, és megfutamodott. A szöveg kiemeli, hogy a britek megvetették a fegyverek segedelmét, és inkább az isteni segítségben bíztak. Azt is kiemeli, hogy vér nélkül arattak győzelmet. Mindez emlékeztet a bibliai Gedeon győzelmére. Germanus csatakiáltását, az alleluját megmagyarázza, hogy húsvét táján kerültek szembe az ellenséggel: ez az imádság húsvéti időszakban hangzik fel különösen gyakran.³

Tisztán vallásos tartalmú a *Kyrie eleison* csatakiáltás is. A görög szókapcsolat jelentése: *Uram, irgalmazz.* A Bibliában több helyen előfordul, először a IV. századból van rá adat, hogy a keleti keresztény szertartásban is elhangzott. Nyugaton az V. század vége óta imádkozza az Egyház, a szentmisébe is bekerült.⁴ Tudomásom szerint először a IX. századból van rá adat, hogy csata előtti imádságként is használták. Egy ófelnémet vers, a Lajos-ének számol be róla, hogy a normannok megtámadták a frank területeket. III. Lajos, nyugati frank király ellenük vonult, és *Kyrie eleison*-t énekelt a csata előtt. Serege vele énekelte ugyanezt, és legyőzték a normannokat. A csatát 881-ben vívták Saucourtnál, Észak-Franciaországban.⁵

A *Kyrie eleison* következő előfordulása már jóval ismertebb a magyar olvasó számára. A merseburgi csata leírója, Liudprand örökítette meg, hogy a csata elején a keresztények részéről a *kyrie eleison* hangzott fel, míg a magyarok a *turpis et diabolica hui hui frequenter auditur* („az ocsmány és ördögi hui, hui-t hallatták gyakran”).⁶ Felmerült az a gondolat, hogy őseink nemcsak egyszerű indulatszóként hallatták a huj-huj kiáltást, hanem ez is egyfajta imádság volt, mint ellenfeleik részéről a *Kyrie eleison*. Rokonnépek *kaj-kaj* kiáltásokkal hívják segítségül az ősök szellemét.⁷

rael fiai körbevonultak Jerikó falai körül a frigyládával, felharsantak a kürtök és a harcosok csatakiáltásban törtek ki. Az elbeszélésben azonban nem szerepel a kiáltás szövege. Józsué, 6. 1–20. A vezér neve jelenik meg Debora és Bárak énekében: Kelj föl, kelj föl Debora... Bátorság, rajta Bárak! Bírak, 5. 12.

³ Vita Germani Episcopi Autissiodorensis auctore Constantio. MGH SS. rer. Merov. Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici (7.) Tomus VII. (B. Krusch, W. Levison.) Hannoverae et Lipsiae, 1920. 263–265. o. www.dmg.de (Belépés 2006. nov. 28.); John Morris: The age of Arthur. I. London, 1977. 62. o.; Peter Salway: Roman Britain. Oxford, New York, 1984. 465–467., 470. o. Az alleluja héber eredetű szó, jelentése: dicsérszótétek az Urat. Magyar Katolikus Lexikon. 1. k. Budapest, 1993. 176. o.

⁴ Magyar Katolikus Lexikon. 7 k. Budapest, 2002. 584. o.; Theologische Realenzyklopädie. Berlin, New York, 1983. 11. k. Formeln, Liturgische III.

⁵ W. Braune, K. Helm: Althochdeutsches Lesebuch. Tübingen, 1965. 137. o. Az ófelnémet szöveget német fordítással lásd még: <http://www.nd.edu/~gantho/anth1-163/Ludwigslied36-39.html> (Belépés 2006. nov. 25.); Erdmann: i. m. 83. o.; W. Haubrichs: Ludwigslied. Lexikon des Mittelalters, V. München, Zürich, 1991. 2204. o. A *Kyrie eleison* imát a forrásokban megadott formában idézem.

⁶ Liudprand: Antapodosis. II. 30. MGH Tomus V. Scriptorum (in Folio) SS. Annales, chronica et historiae aevi Saxonici. (3.) Scriptorum Tomus III. (Ed. G. H. Pertz.) Hannoverae, 1839. 294. o. www.dmg.de (Belépés 2006. dec. 11.) A *Kyrie eleison* forráshelyet megemlíti: Erdmann: i. m. 83. o. 88. jegyzet.

⁷ Pais Dezső: Haj-huj-kaját. In: Kodály emlékkönyv. Budapest, 1957. 133–158. o. Egyéb irodalmakat sorol még föl Zolnay László: A magyar muzsika régi századaiból. Budapest, 1977. 40–42. o.

Merseburgi Thietmar krónikájában többször találkozunk a *Kyrie eleison* imádsággal.⁸ A merseburgi krónikás elmeséli, hogy a pogány liuticsok megostromolták Brandenburg várát. A király (III. Ottó) felmentő sereget küldött a vár megsegítésére, a sereget azonban szétszórták a liuticsok, és csak kevesen jutottak be a várba. A király ezután új sereget gyűjtött, és maga sietett a vár felmentésére. Ahogy a liuticsok az újabb sereget meglátták, elmenekültek. A védők kitörés közben örömlükben *kirieleison*-t kiáltottak, a felmentő sereg pedig válaszolt nekik.⁹ Úgy tűnik, ebben a csatában a *Kyrie eleison* nemcsak segélykérő imádságként és harci kiáltásként működött, hanem egymásnak jelezni is tudtak így az egymástól távol levő csapatok.

Az előző három példában pogányokkal szembeni harcban használták a keresztények a *Kyrie eleison* kiáltást. Thietmarnál olyan esetről is olvashatunk, amikor keresztények keresztények elleni csatában kiáltották a *Kyrie eleison*-t. Schweinfuri Henrik 1003-ban föl-lázadt királya, II. Henrik ellen. A király megostromolta a lázadó várakat, közben Schweinfurti Henrik kívülről nyugtalanította a királyi csapatokat. Egy paraszt azonban elárulta, hol van a lázadó gróf tábora. A király csapatai megközelítették a tábor, majd, amikor észrevették a sátrakat, fennhangon *kirieleison*-t kiáltottak, hogy barátaikat összegyűjtsék. Az ellenség erre megfutamodott.¹⁰ A csatakiáltással tehát ebben a rajtaütésnél is jeleztek egymásnak a harcosok.

Magyarországon is elhangzott a *Kyrie eleison* csatakiáltás. Szent Gellért nagyobbik legendájában olvashatjuk, hogy mielőtt Csanád vezér serege Ajtony ellen indult, így kiáltottak: *Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison, Pater noster*.¹¹

Volt egy másik magyarországi ütközet is, mely kapcsolatban van a *Kyrie eleison* imádsággal. Arról az 1068-ban vívott csatáról van szó, melyben Salamon király Szent Lászlóval és Géza herceggel együtt legyőzte a nomád betolakodókat. Először Kézai Simon jegyezte föl, hogy Szent László és a magyarok legyőzték a *besenyőket* egy hegyen, amit *Kyrioleis*nek hívnak.¹² A XIV. századi krónikaszerkesztmény már *kunokat* említ,¹³ és leírja, hogy a kunok egy meredek hegyre menekültek a magyarok elől, amit a lakosok *Kyrieleis*nek neveznek.¹⁴ Hogy miért hívták így a hegyet, azt a szöveg nem magyarázza meg.¹⁵ A hegy mellett fekszik a Kerlés nevű település. A helység a trianoni béke

⁸ A forráshelyet megemlíti *Erdmann*: i. m. 83. o. 88. jegyzetben.

⁹ *Thietmar von Merseburg*: Chronik. (Neu übertragen und erläutert v. *Werner Trillmich*.) Darmstadt, 1974.

¹⁰ *Thietmar*, V. 34.

¹¹ *Legenda S. Gerardi episcopi*. II. (Ed.: *Emericus Madzar*.) In: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. (SRH) (Ed. *Emericus Szentpétery*.) II. Budapest, 1938. 491. o. Pesty Frigyes szerint „nincs tudomásunk” róla, hogy „magyar részen használtatott volna” a *Kyrie eleison*. *Pesty Frigyes*: Magyarországi helynevek. *Századok*, 1868. 113. o.

¹² „...in monte, qui Kyrioleis dicitur.” *Simonis de Keza Gesta Hungarorum*. (Ed. *Alexander Domanovszky*.) SRH I. 182. o.

¹³ Újabb kutatás szerint azok a nomádok, akikkel a magyarok ebben a csatában megütköztek, az úzok voltak. *Kiss Attila*: A kerlési csata nomádjai Kézai Gesta Hungarorumában. *Belvedere Meridionale*. 2004/XVI. 7–8. sz. 3–8. o.

¹⁴ „Est enim ascensus gravissimus montis illius, qui ab incolis vocatur Kyrieleis.” SRH I. 367. o.

¹⁵ Bonfini szerint: „Montem accolere Cyrihylem appellat, quia sylvarum quasi dominus esse videntur.” *Antonius de Bonfini*: *Rerum ungarorum decades*. (Ed. *I. Fögel*, *B. Iványi*, *L. Juhász*.) Lipsiae, 1936. Decas II. Lib.

désig Szolnok-Doboka vármegyében feküdt, ma Beszterce-Naszód megyében van. A Földrajzi nevek etimológiai szótára elfogadja, hogy Kerlés neve a *Kyrie eleison*-ból származik, és szláv közvetítéssel került a magyarba.¹⁶ Azt azonban nem magyarázza meg, mért kaphatta ez a hely erről az imádságról a nevét. Láthattuk, hogy a *Kyrie eleison* ebben a korban népszerű csatakiáltás volt. Véleményem szerint elképzelhető, hogy Salamon, László és Géza csatájában is felharsanhatott a *Kyrie eleison*, és a győzelem után erről a csatakiáltásról kapta a nevét az említett hegy és a település.¹⁷

IV. Henrik német király szászok elleni háborújában is elhangzott a *Kyrie eleison*, de nem csatakiáltásként, hanem győzelmi énekként. Brúnó, a szász háború krónikása leírja, hogy Henrik katonái már győztesnek hitték magukat Hohenmölsennél, a Grona mocsarainál vívott csatában, és elkezdték énekelni a *Kyrieleisont*. Ekkor ütött rajtuk Nordheimi Ottó, a szászok vezére, és szétszórta őket.¹⁸

Egy csehországi forrásban is találunk érdekes adatot a csatával kapcsolatos *Kyrie eleison* imádságra. A Prágai Kozma művét folytató Visegrádi Kanonok elbeszéli Sobieslav cseh fejedelem csatáját, amit 1120-ban vívott a morva Ottó herceg és szövetségese, Supplinburgi Lotár német király ellen. A csata közben a papok a *Kyrieleisont* imádkozták.¹⁹

Egy későbbi magyar, illetve cseh vonatkozású ütközetben is felhangzott egy olyan csatakiáltás, mely ugyanazt jelenti, mint a *Kyrie eleison*. 1278-ban a morvamezei csatában Habsburg Rudolf megütközött II. Otakár cseh királlyal. Rudolfot IV. László is tá-

III. 117. (58. o.) Más szövegváltozatok Cherhelem, Erdeihely alakokat hoznak. Lásd uo. Annotaciones criticae, 256. Magyar ford.: „A magyarok Kerlésnek nevezik azt a hegyet, mintha az erdők ura volna.” *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. (Ford. Kulcsár Péter.) Budapest, 1995. 294. o.

¹⁶ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Kerl%C3%A9s> 2007.05.28.19.09; Lásd még: *Gyulay Mihály*: Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. Arcanum CD-ROM. Budapest, 2006

Kyrie eleison cseh forrásban: krles. *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. k. Budapest, 1978.

¹⁷ A szöveg persze úgy is értelmezhető, hogy a hegyet már a csata idejében is *Kyrie eleison*nak hívták. Lásd: *Pesty Frigyes*: Magyarországi helynevek. *Századok*, 1868. 111–114. o. Pesty szerint a „a honfoglalást megelőző időben vagy annak első korában adták szláv népek” annak a helynek a Kerlés nevet. Szegefű László szerint a krónika csatajelenete hiteltelen, hiszen a lovasnomád vezér nem vezette volna seregét egy hegy tetejére, ahol nem tudták volna alkalmazni a lovasnomád taktikát. *Szegefű László*: A kerlési (cserhalmi) ütközet leányrablási epizódjának nyomozása. *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Kiadványai*. 1977. 23–31. o. Kiss Attila szerint azonban a „gyepű mellett, a Kárpátokban” elképzelhető egy ilyen terepen kényszerből megvívott csata. *Kiss*: i. m. 8. o. 14. j. Spalatói Tamás említ egy dalmáciai hegyet, amit szintén kyrieleisonnak hívtak. *Thomas Archidiaconus*: *Historia Salonitana, Zagrabiae*, 1894. XVIII. 61. o. Köszönet Veszprémy Lászlónak, aki az adatra felhívta a figyelmemet.

¹⁸ *Brunos Buch vom Sachsenkrieg*. (H. E. Lohmann.) MGH Kritische Studientexte 2. Leipzig 1937. (Übersetzt v. W. Wattenbach.) Leipzig, 1893. In: *Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte*. Fortsetzung, CD-ROM. Berlin, 1999. 122. fejezet.

A Grona mocsarainál vívott csatát (1080) *Pesty* is említi: i. m. 113. o. Szerinte a *Kyrie eleison* a „németek is átragadt”. Ez így nem lehet helyes, hisz a korábbi példákban láttuk, hogy a *Kyrie eleison* csatakiáltás korábban a nyugati frankoknál és a németeknél is megvolt.

¹⁹ *Canonicus Wissegradensis*: *Continuatio Cosmae*. (Herausgegeben v. R. Köpke.) MGH Scriptorum IX. Hannover, 1851. 132–148. o. Kanonikus von Wysehrad. Fortsetzung des Cosmas v. Prag. (Übersetzt v. G. Grandaw.) Leipzig, 1895. 3–47. o. In: *Quellensammlung zur Mittelalterlichen Geschichte*. Fortsetzung. CD-ROM Berlin, 1999. 1126. év. Egyikük látomásban látta Szent Vencelt a fehér lován a lándzsa csúcsán, amint az övéért harcolt. Sobieslav csatájával (1126) kapcsolatos *Kyrie eleison* *Pesty Frigyes* is említi: i. m. 113. o. *Pesty* arról is ír, hogy amikor a csehek és morvák 1158-ban itáliai hadjáratra készültek, szintén *Kyrie eleison* kiáltottak: i. m. 112. o. Erre magam nem találtam forrást.

mogatta magyar és kun csapataival. Az Osztrák rímes krónika így írja le a csehek kiáltását: *die Bêheim ouch riefen sô: / Gospodina pomyloydo! A Gospodina pomyloydo* ugyanazt jelenti, mint a Kyrie eleison, vagyis: Uram, irgalmazz!²⁰ Ez az imádság tehát évszázadok múlva is népszerű maradt a csaták előtt.²¹

Ugyancsak az Osztrák rímes krónika jegyezte föl a bázeli püspök csata előtti verses imáját: *Sant Mari, mouter und meit, / all unser nôt si dir gecleit!* („Szűz Mária, Isten anyja, légy szószólónk minden bajunkban!”)²²

Erről az ütközetről egy másik forrás, a *Continuatio Vindobonensis* is beszámol. Eszerint a csatában a németek, a magyarok, sőt a kunok is Krisztus nevét kiáltották.²³ Ez volt tehát az a jelszó, mely a különböző nyelvű vitézeket összefogta. A morvamezei csatában másféle, nem tisztán vallásos tartalmú csatakiáltások is felharsantak, ezekből majd később hozok példát.

Nemcsak a keresztényeknek, de a pogányoknak is megvoltak a vallási jellegű harci kiáltásaik. Brémai Ádámnál olvashatjuk, hogy a svédek, ha a csatában megszorultak, isteneik nevét kiáltották, hogy segítségül hívják őket. A keresztények Istenét is segítségül hívták, és azt tapasztalták, hogy Ő erősebb, mint a többiek, akikben gyakran megcsalatkoztak.²⁴

Még mindig a vallásos csatakiáltásoknál maradva, lássuk a kereszties hadjáratok néhány jelszavát! Boemund, az első kereszties hadjárat nagy alakja éppen egy várost ostromolt, amikor hírért vette, hogy sereg indult a Szentföld visszafoglalására. Boemund izgatottan kérdezte: milyen jelet viselnek, és mi a jelszavuk? Azt a választ kapta, hogy Krisztus jelét viselik ruhájuk jobb vállán vagy a két válluk között, a csatában pedig egy torokból kiáltják: *Deus le volt! Deus le volt! Deus le volt!* Vagyis: „Isten akarja!” A forrás egy másik helyen Antiochia ostromát beszéli el. Az egyik torony parancsnoka felajánlotta Boemundnak, hogy beengedi őt a városba. Boemund megbeszéli a dolgot vitézeivel: „Másszatok fel a létrán Antióchiába, amit tüstént birtokba veszünk, ha Isten is úgy akarja.” Először csak kevés embert küldött a toronyba. Később maga is megindult serege többi részével. Amikor a tornyot már megszállva tartók észrevették a közeledő

²⁰ Ottokars Österreichische Reimschronik. Teil 1. (Ed. *Joseph Seemüller*.) MGH Scriptorum, Deutsche Chroniken. 5. 1. (Ed. *J. Seemüller*.) Hannover, 1890 214. o. 16151–16152. sor. www.dmgh.de (Belépés 2006. nov. 25.) Csata leírása magyarul *Valaczkai László* prózai fordításában: Kun László emlékezete. (Szerk. *Kristó Gyula*.) Szeged, 1994. 107. o. (99–111.)

²¹ A *Kyrie eleison* népszerű röpima volt a középkorban. Thietmar krónikájában ezt imádkozza Cívakodó Henrik, amikor haldoklik (IV. 20.), erre tanítja a hittérítő a szlávokat (II. 17.). Prágai Kozma krónikájában *Kyrie eleison* kiáltanak, amikor a püspököt vagy a fejedelmet beiktatják. Lásd *Pesty*: i. m. 112. o. A példák még szaporíthatóak.

²² Österreichische Reimschronik. 214. 16149–16151. sor. Magyarul: Kun László emlékezete. i. m. 107. o.

²³ *Continuatio Vindobonensis*. (Ed. *G. H. Pertz*.) MGH Scriptorum tomus IX. Hannoverae, 1851. 709. o. www.dmgh.de Scriptorum; Scriptorum (in Folio) (SS); 9. 709. o. (Belépés 2007. febr. 15.) A csata leírása magyarul *Lázár István Dávid* fordításában: Kun László emlékezete. i. m. 96. o. (96–99.)

²⁴ *Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. Ex recensione Lappenbergii*. MGH. Scriptorum rerum Germanicarum 8. Editio altera. Hannoverae, 1876.; Adam's von Bremen Hamburgische Kirchengeschichte. (Übersetzt v. *J. M. Lappenberg*.) Leipzig, 1888. IV. 22. In: *Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte*. CD-Rom.

erősítést, kitört belőlük a kiáltás: *Isten akarja!* A közeledő lovagok pedig ugyanezzel a kiáltással válaszoltak nekik. Behatoltak a városba, és elfoglalták Antiochiát.²⁵

1105-ben, amikor Balduin jeruzsálemi király serege a ramlahi csatába indult, a pátriárka azt tanácsolta, hogy a csatában a következőt kiáltás: *Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat!* A kiáltás Krisztus győzelmére utal. Az ő segítségével remélhettek diadalt a keresztes lovagok is.²⁶

1456-ban, a nándorfehérvári harcokban a keresztények *Jézus* nevét kiáltották. Kapisztrán Szent János tanította őket erre. Kapisztrán obszerváns ferences volt, az obszervánsok pedig nagy hangsúlyt fektettek Jézus nevének tiszteletére. Táblára írták a Megváltó nevének rövidítését, az IHS-t, és fölmutatták a népnek, az emberek pedig tiszteletüket nyilvánították.²⁷ Kapisztrán előtt is egy ilyen zászlót vittek Magyarországon, sőt, az agg hitshónok botjába is Jézus neve volt belevésve.²⁸ A július 14-i vízi csata előtt Kapisztrán arra kérte a kereszteseket, hogy „folytonosan hangoztassák vizen úgy, mint szárazon és hívják segítségül Jézus szent nevét”. A *Jézus* csatakiáltás nem csupán kegyes célt szolgált, hanem arra is jó volt, hogy a kavardásban felismerjék egymást a keresztény harcosok. Kapisztrán a kereszt zászlóját lobogtatta a partról a harcolók felé, közben Jézus nevét kiáltva. Láthatjuk tehát, hogy a zászló és a csatakiáltás itt is összekapcsolódik.²⁹ A július 22-i döntő csatában ismét fontos szerepet kapott ez a kiáltás. Kapisztrán serege ezen a napon megtámadta a szultán táborát. A szultán lovassága visszaszorította őket, így azonban fedezetlenül hagyták az ágyúikat. Hunyadi felismerte a helyzetet, kitört a várból, elfoglalta az ágyúkat, és a török sereget kezdte velük lövetni. Az esetet szinte csodaként írja le Giovanni Tagliacozzo, Kapisztrán ferences társa. Elbeszélésében Kapisztrán és a keresztesek Jézus nevét kiáltva törek előre, és egymás után foglalják el a török ágyúvonalakat. Amikor jön a török ellentámadás, Kapisztrán rendületlenül áll egy dombon szembenézve az ellenséggel, és Jézus nevét kiáltja. A rohamozó törökök erre megzavarodnak, és nem tudják elérni a szentet. Tagliacozzo szerint a törökök úgy emlékeztek vissza a történetekre, hogy folyó ólom hullott rájuk az égből.³⁰

A következő példában a fohászszerű csatakiáltás jelszóként is szerepet kapott. Thuróczy János krónikájában olvashatunk egy XV. századi úrnak, Péterfia Miklósnak harcairól. Miklós egy alkalommal éjszaka ütött rajta a török seregen. Állatokat terelt maga előtt, és harcosaival nagy zajt csapott. Nehogy a katonái egymást üssék, megparan-

²⁵ Névtelen krónikás: A frankok és a többi jeruzsálemi zarándokok tettei. In: Az első és a második keresztes háború korának forrásai. Budapest, 1999. (Ford. *Veszprémy László.*) I. 4. 21–22. o.; VIII. 20. 66–70. o.

²⁶ Foucher de Chartres. Idézi *Rütten, Raimund*: Symbol und Mythos im altfranzösischen Rolandslied. Braunschweig, 1970. 52. o.

²⁷ *Kulcsár Péter*: Kapisztrán János. Budapest, 1987. 51–53. o.

²⁸ Tagliakocius János levele Kapisztráni Szt. János csodás győzelméről. www.zmne.hu/kulso/hke/1456/tag/7.jpg 46. o. (36. f. Belépés 2006. nov. 23.) *Kulcsár*: i. m. a következő forrást jelöli meg: Kapisztráni Sz. János csodás győzelme Nándorfehérvárnál 1456. július hó 22-én. Tagliakocius János... levele nyomán latinból ford. *Krämer Bonifác*. Kolozsvár, 1907.

²⁹ *Kulcsár*: i. m. 192. o.; *Tagliacozzo*: i. m. 20–21. o.

³⁰ Uo. 54–55. o. Tagliacozzo beszámolóját jellemzi, hogy csodaszerűen adja elő az ostrom történetét. Több csodálatos, istenitéletszerű jelenetet is előad. Azt sem hallgatja el azonban, hogy a Kapisztrán ellen támadó törököket az elfoglalt ágyúkból és a várból egyaránt lőtték a keresztények. A nándorfehérvári csatában a *Jézus* kiáltást Thuróczy is említi: *Johannes de Thurocz. Chronica hungarorum*. I. Budapest, 1985. (Ed. *Iulius Kristó, Elisabeth Galántai.*) 250. cap. 270. o.; *Thuróczy János: A magyarok krónikája*. Budapest, 2001. A vonatkozó részt ford. *Bellus Ibolya*. 250. f. 310. o.

csolta nekik, hogy a csatában ezt kiáltás: *Isten, Szent Mihály!* A törökök is próbálták utánozni a magyarok jelszavát, de csak annyit jegyeztek meg, hogy *Mihály*.³¹ Ez az eset is példa arra, hogy a segélykérő csatakiáltás egyben jelszóként is működött.

Az eddig felsorolt középkori csatakiáltások tisztán vallásos tartalmúak voltak. Többnyire keresztény jellegű fohászokra hoztam példát, melyek a kereszténységhez való tartozást fejezték ki. A felsorolt esetek többségében pogányok elleni harcban használták őket a keresztények (bár előfordult keresztények közti harcban is). Most lássunk példát olyan jelszavakra, melyek a vallásos tartalom mellett egy szűkebb közösséghez, kolostorhoz, országhoz való tartozást is kifejeztek.

Fleury-i Aimon Szent Benedek monostorának történetéről írt a zázad elején. Elbeszél egy csatát, melyben Szent Benedek javait védelmezték. A monostor prépostja Benedek nevét kiáltotta, ugyanezt tették a harcosok is. A völgyek és az erdők Benedek nevétől visszhangoztak. Hasonló esetet olvashatunk Fleury-i Andrásnál és a *Miracula sanctae Fidis*ben is. Szent Benedek segítségül hívása a monostorhoz való tartozást is kifejezte.³²

A Roland-énekekben többször fölhangzik Nagy Károly csatakiáltása, a *munjoie!* Más szövegekben is előfordul ez a kifejezés, mint francia csatakiáltás.³³ A szót így fordítják: örömhegy.³⁴ A jelszó előfordul *Montjoie Saint Denis*, azaz „Szent Dénes Örömhegye” formában is.³⁵ Több elmélet is született a csatakiáltás magyarázatára. Van, aki a zarándoklatokkal hozza kapcsolatba. A zarándokok követ vittek magukkal, amit céljukat elérve, a zarándokhelyen leraktak. Így a lerakott kövekből halmok keletkeztek. Szent Dénes sírjánál is ilyen domb keletkezett, ebből származna a *Montjoie Saint Denis*, *Szent Dénes Örömhegye* kiáltás. Más zarándokhelyek mellett is keletkeztek ilyen halmok. Más magyarázat szerint nem kell konkrét hegygel összekapcsolni ezt a csatakiáltást, hiszen a *hegy* a Bibliában és a középkori szövegekben Isten közelségét, az üdvösséget jelképezi.³⁶ Rütten szerint az *Örömhegy!* kiáltás a Golgotára, illetve a mennyei Jeruzsálemre utal. A hősköltemény szerint Károly kardjának, a Joiuse-nek markolatában volt egy darab abból a lándzsából, amivel Krisztus oldalát megnyitották. A *munjoie* szó a kard nevével, Joiuse-zel mutat rokonságot. Károly kardja győzhetetlen fegyver, a *munjoie* kiáltás ennek a győzelembe vetett biztos hitnek a kifejeződése. Roland és emberei hétszer kiáltják a *munjoie*-t, mielőtt meghalnak. Károly serege szintén hétszer hallatja ezt a kiáltást, ami-

³¹ *Johannes de Thurocz*. 213. cap. 226–227. o.; *Thuróczy*: i. m. 213. f. 256–258. o.

³² *Erdmann*: i. m. 83. o.

³³ K. Heisig a X. sz. végétől a XII. sz. első negyedéig 8 említésről tud, melyek előtagjukban a *mons* (hegy) elemet tartalmazzák. *Karl Heisig*: *Munjoie*. In: *Romanistisches Jahrbuch*, IV (1951). 292–314., itt 296. o. Forrása: *Kurt Löffel*: *Beiträge zur Geschichte von monjoie, nebst einem Anhang über die Sitte des Steinwerfens und der Bildung von Steinhäufen*. Phil. Diss. Tübingen 1934. 5–6. o.

³⁴ *Ordericus Vitalis*, 1135 k. alkotó normann szerző szerint a frankok zászlaja *meum gaudium* (az én örömmöm) volt. Más források azonban a *mons* (hegy) előtagot használták (lásd a 30. jegyzetet). *Ordericus* tehát rosszul fordította latinra a francia jelszót. *Heisig*: i. m. 296–297. o.

³⁵ *Dielitz*: i. m. 195. o.

³⁶ *Bárczai*: i. m.; *Heisig*: i. m. 298–314. o. *Heisig* szerint az üdvösség hegyének földi emlékeztetői a zarándokúton levő halmok.

kor elpusztítják a szaracénokat. A hősi énekben Roland a szenvedő, Károly pedig az utolsó ítéletre jövő Krisztust jelképezheti.³⁷

A *munjoie* csatakiáltás egyéb előfordulásai közül egyet tudok megemlíteni. Ez Villani János krónikájában fordul elő. A firenzei történetíró elbeszéli, hogyan győzte le Anjou Károly Hohenstauf Manfrédot, II. Frigyes császár fiát, és hogyan foglalta el tőle Dél-Itáliát. A döntő csatára 1266-ban, Beneventum mellett került sor. Az ütközet előtt mindkét király kiadta seregének a jelszót: Károly jelszava volt a *Mongioia cavalieri*, Manfrédé a *Soavoia cavalieri*.³⁸ A *munjoie*, *lovagok* csatakiáltás a Roland-énekből ismerős valási-nemzeti jellegű jelszó. A németek jelszava, „svábok, lovagok” az azonos népcsoportbeliek együvé tartozást fejezi ki.

Térjünk még vissza rövid időre a Roland-énekhez! A hőskölteményben szerepel, hogy Károly zászlótartója korábban Szent Péter nevét kiáltotta, azután tért át „Róma helyett” a *munjoie*-ra. Rütten értelmezése szerint ez azt fejezi ki, hogy Károly azelőtt hűbéri függésben volt a római egyház fejétől. Az új név arra utal, hogy Károly fölszabadult Szent Péter utódjának, a pápának felsőbbbsége alól. Róma, vagyis a földi egyház beteljesítette hivatását. A feladatát Károly veszi át, a feltámadott Krisztus jelképeként, hogy megalapítsa Isten országát, a mennyei Jeruzsálemet.³⁹

Találtam olyan forrásokat is, melyek megőrkítik a *Szent Péter* csatakiáltást. Fentebb már idéztem Brúnótól, aki a *szász háború* történetét a *szászok szemszögéből* megírta. A *szászok VII.* Gergely pápa oldalán küzdöttek IV. Henrik király ellen. Brúnó feljegyezte, hogy az egyik *szász* Szent Péter nevét kiáltotta ellensége felé, mert ez volt a *szászok* csatakiáltása. Henrik embere azonban az apostol nevét becsmélve megölte a *szász* harcost. Egy másik *szász* ezután őt ölte meg, Henriket szidalmazva.⁴⁰ Matild, toszkánai örgrófnő csapatai szintén Szent Pétert hívták segítségül, amikor a pápa oldalán harcoltak.⁴¹

A kasztíliaiak országuk híres pártfogóját, Szent Jakabot hívták segítségül csata előtt. A legendás clavijoi ütközetben megjelent Szent Jakab, és fehér lovon sietett Ramirez király segítségére a mórok elleni küzdelemben. Így született a *Santiago (Szent Jakab)* csatakiáltás, és ezért lett Jakab mellékneve *Matamoros (Mórolő)*.⁴² A spanyolok hősi énekeiben, a *Cid*-ben is szerepel, hogy a mórok Mohamed, a keresztények pedig Santiago kiáltást hallatnak a csatában.⁴³

³⁷ Rütten, Raimund: Symbol und Mythos im altfranzösischen Rolandslied. 51–54. o. Érdemes megjegyezni, hogy Jeruzsálem közelében is volt egy hegy, amit Örömhegynek neveztek. A Jeruzsálem felé igyekvő zarándokok innen láthatták meg először a szent várost. Rütten: i. m. 54. o. 86. j. 1108 k. keletkezett térkép, Mappae Mundi (Kiad. Konrad Miller.)

³⁸ Villani János krónikája. Hetedik könyv, 9. 84. o. In: A három Villani. (Ford., bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Rácz Miklós.) Budapest, 1909.

³⁹ Rütten: i. m. 54–55. o.

⁴⁰ Bruno: i. m. 97. fejezet. Lásd Erdmann: i. m. 178. o.

⁴¹ Donizonis vita Mathildis lib. II. 350–353. itt: 364. o. MGH Scriptorum (in Folio) SS Historiae aevi Salici (12) (Ed. G. H. Periz.) Hannoverae, 1856. 387. o. www.dmgh.de (Belépés 2006. dec. 8.) Lásd még Erdmann: i. m. 178. o.

⁴² James Hall: Dictionary of Subjects and Symbols in Art. 1979. A clavijoi csatáról szóló oklevél hitelét kétségbevonni látszik Erdmann: i. m. 255. o.

⁴³ Ének Cidről. Középkori spanyol epikus költemény. (Ford. Csaba Károly.) Budapest, 2002. 29. o. 731. sor.

Magyar vonatkozású forrásokban is találunk hasonló példákat. Nálunk László király volt az a harcos szent, akit a csatákban segítségül hívtak. A Névtelen Minorita gesztájában olvashatjuk, hogy Nagy Lajos király idejében a székelyek és a magyarok győzelmet arattak a tatárok fölött. Egy tatár fogoly szerint „nem csupán a székelyek és a magyarok támadtak rájuk, hanem maga László, akit mindig segítségül hívnak.” Más foglyok szerint a székelyek előtt egy koronás lovag járt, aki bárdjával lesújtotta a tatárokat, a lovag fölött pedig egy koronás úrnő lebegett. A magyarok és a székelyek tehát segítségül hívták Szent Lászlót, valószínű, hogy csatakiáltás formájában.⁴⁴ Ugyancsak a Névtelen Minorita jegyezte föl a következő történetet: 1355-ben Nagy Lajos vitézei az osztrák herceget segítették a lázadó svábokkal szemben. A magyarok ebben a csatában így fohászkoztak: „Szent királyok, segítsetek bennünket!”⁴⁵ A csata magyar győzelemmel végződött. Szent királyok alatt itt nyilván Szent Istvánt és Szent Lászlót kell értenünk. Egy harmadik csatáról is van tudomásom, melyben a magyarok Szent László segítségét kérték. Ez a kenyérmezei ütközet volt (1479). Az összezapásról készült egy szász beszámoló. Eszerint akkor ez volt a magyarok csatakiáltása: „Isten és Szent László nevében!”⁴⁶

A fentiekben helyi kötöttségeket mutató vallási jellegű csatakiáltásokat vizsgáltam. Lássunk most példákat a tisztán világi jellegűekre.

Jusztiniánosz bizánci császár uralmát 532-ben nagy felkelés rázta meg. A kocsiverse nyek két nagy szurkolótáborra, a kékek és a zöldek fogtak össze ellene. Az esemény lejegyzője, Prokópiosz szerint a lázadók egymásnak adták a jelszót: *Nika!* Vagyis: „Győzz!” A felkelést Jusztiniánosz hadvezérének, Belizárnak sikerült vérbe fojtania.⁴⁷

Van példa arra, hogy a harcosok vezérik, királyuk nevét hangoztatják a csatában. A százéves háború korában a kasztíliai trónviszályba egyaránt beavatkoztak az angolok és a franciák. Az angolok I. Pétert támogatták, a franciák Péter féltestvérét, Trastámarai Henriket. 1369-ben, a montieli ütközetben a spanyolok Henrik nevét kiáltották (*Castille au roy Henry*), a franciák Szűz Mária és vezérik, Bertrand du Guesclin nevét (*Nostrre Dame Guesclin*). A csatát Bertrand nyerte meg.⁴⁸

A vallási csatakiáltások kapcsán már írtam a morvamezei ütközetről. Ebben a küzdelemben világi csatakiáltások is felhangoztak. A *Continuatio Vindobonensis* szerint a csa-

⁴⁴ *Chronicon Dubnicense. Recensuit et praefatus est M. Florianus. Quinque-ecclesiis.* 1884. 143–167. o. (*Historiae hungaricae fontes domestici., I.Scriptores, III.*) 151–152. o.; Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról. (Ford., az utószót és a jegyzeteket írta *Kristó Gyula.*) Budapest, 2000. 50–51. o.

⁴⁵ *Sancti reges adiuvate nos!* *Chronicon Dubnicense. Recensuit et praefatus est M. Florianus. Quinque-ecclesiis.* 1884. 143–167. o. (*Historiae hungaricae fontes domestici., I.Scriptores, III.*) 167. o.; Geszta Lajos királyról: 63. o. Köszönet Marton Szabolcsnak, aki erre az adatra felhívta a figyelmemet.

⁴⁶ *Szakály Ferenc, Fodor Pál: A kenyérmezei csata (1479. okt. 13.) Hadtörténelmi Közlemények,* 1998. 2. sz. 347. o. Még néhány példa helyi szentek segítségül hívására, csatahely nélkül: angoloké Szent György, bretonoké: Saint Yves, Anjou hercegeié: Saint Maurice. *Kuczyński:* i. m. 213. o. Forrásait lásd a 48. jegyzetben.

⁴⁷ *Procopii Caesarensis Opera omnia.* (Ed. *J. Haury.*) I–III. Leipzig, 1905–1913. I. 24. o. Idézi: *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény.* (Szerk. *Sz. Jónás Ilona.*) Budapest, 1999. 23. o.

⁴⁸ *Kuczyński:* i. m. 213. o. Itt említek még néhány földrajzi jellegű csatakiáltást, melyekhez nem tudok csatahelyet társítani: flandriaiaknál *Flandre (Flandre au lion)*, brabantiaknál *Brabant*, Hainaut grófjáié *Hainaut au noble comte*, Guyenne hercegeié *Guienne au puissant duc*, az arragónoké *Monsterrat*, a burgundoké az *Avalon*, bretonoké *Malo, Malo*. *Kuczyński* forrásai: *Du Cange: Glossarium mediae et infimae latinitatis, Editio nova v. 10, Niort 1887.; C. F. Menestrier: Les recherches du blason, II.: De l’usage des armoiries.* Paris, 1673.; *L. Gautier: La chevalerie III.* Paris 1895.; *M. Pastoureau. Traité d’héraldique,* Paris 1979. *Du Guesclinhez* lásd *Ph. Contamine* szócikkét. *Lexikon des Mittelalters,* 3. München, Zürich, 1986. 1140–1141. o.

tába vonuló csehek azt kiáltották: *Prága, Prága!* Emlékezzünk vissza, ez volt az a forrás, mely szerint Rudolf király népe Krisztus nevét kiáltotta a harcban. Ez a forrás nem említi meg a csehek csata előtti könyörgését, a *Gospodina poyloydót*. Úgy tűnik tehát, hogy a szerző érzékeltetni akarta Rudolf seregének vallásos, Otokár seregének világias szellemét. Az Osztrák rímes krónika versbe szedve más csatakiáltásokat is följegyez: *'hie Rome! Was der Tiutschen kríe / sô rufen die Bêheim dâ/ 'Budeweze Brôhá!'*⁴⁹ A németek tehát *Rómát* kiáltottak, a csehek pedig *Budweis! Prága!* kiáltást hallattak. A Róma kiáltásnak vallásos tartalma lehetett, hiszen Róma a katolikus egyház központja.⁵⁰

A lengyel és litván történelemben is előfordult, hogy városuk nevét kiáltották a csatában. Amikor 1331-ben a lengyelek megütköztek a Német Lovagrend vitézeivel, a lengyelek *Cracow* kiáltást hallattak. 1410-ben, a grünwaldi csatában Ulászló király parancsba adta, hogy a lengyelek és litvánok *Kraków*, illetve *Wilno* jelszavakat használják, hogy felismerhessék egymást a csatában.⁵¹

A németeknél is van példa arra, hogy családjuk, városuk nevét kiáltják a harcban. A XII. századi Német Birodalmat gyakran tette zavarossá a Welfek és Hohenstaufok harca. A Hohenstaufok fészke Waiblingen vára volt, az ő csatakiáltásuk ennek megfelelően így hangzott: *Hie Weiblingen!*, a Welfeké: *Hie Welf!*⁵²

A magyaroknak is volt olyan csatakiáltásuk, mely magába foglalta az ország nevét. Nagy Lajos királyról dicsérő éneket szerzett egy Peter Suchenwirt nevű költő. Versében szó esik Lajos csatakiáltásáról: *Hurta, Hurta Ungerlant, / Dein chrey den pesten ist bechant* („Hurrá, hurrá Magyarország, nevedet a legjobbak ismerik”). Ez a forrás nem ütközet elbeszélése kapcsán említi a csatakiáltást, hanem címerrel kapcsolatban. Suchenwirt Lajos király címerét is leírja versében.⁵³ Az ausztriai költő műve tudomásom szerint az első magyar vonatkozású említése a *hurrá* kiáltásnak.⁵⁴

Magyarország neve csatakiáltásként egy XV. század második feléből való francia versben is elő kell, hogy forduljon.⁵⁵ A francia költő nyolcsoros versekben dicsér keresz-

⁴⁹ Österreichische Reimchronik. 213. 16074–16076. www.dmgh.de (Belépés 2007. febr. 15.)

⁵⁰ Az Österreichische Reimchronik egyéb harci kiáltást is tartalmaz. A magyarok és kunok üldözéskor ezt kiabálják: *slahâ slach, vâhâ vâ!* Österreichische Reimchronik. 226. o. 17110. sor. www.dmgh.de (Belépés 2007. febr. 15.) Magyarul: *Üsd vâgd, kapd el!* Lásd Kun László emlékezete. 109. o.

⁵¹ *Kuczyński*: i. m. 213. o. Az 1331-es csata forrása: Monumenta Poloniae Historica, t. 3. Warszawa, 1961. 210. o. A grünwaldi csatához: Cronica conflictus Wladislai Regis Poloniae Anno Christi 1410. (Z. Celichowski.) Posnań, 1911. 22. o.

⁵² Forrás nélkül hozza *Dielitz*: i. m. 131. o.

⁵³ *Bleyer Jakab*: Magyar vonatkozások Suchenwirt Péter költeményeiben. *Századok*, 1899. 788–812. o., itt: 810. o. A vers Bleyer szerint 1356 után keletkezhetett, hisz az utolsó esemény, amelyről megemlékezik, Treviso 1356-os ostroma. Zolnay művében 1377-es évszámmal szerepel a költemény: i. m. 41. o.

⁵⁴ Mai formájában először 1807-ben jelent meg (Hurra!!). Valószínűleg a német *hurren*, rohan ige felszólító módjából származik. Számos nép katonái, tengerészei használják. Származtatják török, tatár, sőt magyar nyelvből is. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Főszerk. *Benkő Lóránd.*) II. k. Budapest, 1970.; *Tóth Béla*: Szájruj szájra. Budapest, 1901² (2002 reprint) 5. o. Az oroszok hurráját (Urra) tatárból származtatja *Dielitz*: i. m. 138. o.

⁵⁵ A verseket tartalmazó kézirat a párizsi Bibliothèque Nationale kéziratárában van, az MS n° 24315 bejegyzési szám alatt. A fennmaradt kézirat XVI. századi munka, a versek tartalmuk, formájuk, nyelvezetük alapján a XV. század második feléből valók. *Kuczyński*: i. m. 214. o.

tény uralkodókat, és megadja támadó, illetve védekező csatakiáltásukat.⁵⁶ Támadásnál többnyire saját országuk nevét használták: így a lengyel király csatakiáltása *Poulaine*. Védekezésnél Szűz Máriát (Vierge Marie), Miasszonyunkat (Notre Dame) hívták segítségül.⁵⁷ Szicília és Magyarország esetében a költő kiemelte a töröktől való fenyegetettséget. A versek valószínűleg egy címeres könyv, *Az Arany Gyapjú Címerkönyve* függeléként készültek. A címerkönyv ugyanis nem tünteti fel a nagyurak csatakiáltásait, a francia királyét kivéve.⁵⁸

Térjünk most vissza a harcok, hadjáratok forrásaihoz! Thuróczy János krónikájában találunk egy érdekes magyar harci kiáltást. Thuróczy leírja, hogy Albert király hadjáratba indult a török ellen. A magyarok azonban megunták a hosszú táborozást, sokan szenvedtek közülük vérhasban, ezért „régí szokásuk szerint farkast kiáltva” elvonultak. Mit jelenthet ez a kifejezés: *lupum proclamare*, farkast kiáltani? Thuróczy szerint ez régi szokás, korábbi források azonban nem szólnak ilyesmiről. A krónika kritikai kiadása a Nesztor-évkönyvre hivatkozik. Az orosz évkönyvek szerint Könyves Kálmán beavatkozott az orosz fejedelmek viszályába, és hadjáratot vezetett Psemyšlhoz Szvjatopolk kijevi fejedelem megsegítésére. Ellenfelük, Igorevič Dávid kun segítséget hozott. A kun vezér, Bonjak éjszaka kiment a mezőre, és üvölni kezdett, mint a farkas. Az igazi farkasok felelni kezdtek neki. A kun vezér ezután biztosra vette, hogy másnap legyőzik a magyarokat. Így is lett. Kálmán seregét legyőzték, és a csatában két magyar püspök is odaveszett. Fessler Ignác Aurél valószínűnek tartja, hogy a magyarok a kunok *Farkas! Farkas!* diadalordítása alatt menekültek. Fessler szerint talán innen eredhet az a mondás, hogy *farkast kiált*.⁵⁹

Menekülésre buzdító magyar kiáltást az Österreichische Reimchronik is közöl. A stájerok 1258-ban elkergették Gutkeled István szlavón bánt, akit IV. Béla korábban Stájerország kapitányává tett. A menekülő magyarok kiáltásáról ezt írja a krónika: *si spilten iruele / fusto, mingele*. Körülbelül így adható vissza: „Iramodj el, fussatok mind el.”⁶⁰ Az 1300 körül alkotó Seifried Hebling szintén feljegyzett menekülésre buzdító magyar kiáltást. 1250-ben IV. Béla csapatai Ausztriába törtek. Preussel Wernhard megtámadta a

⁵⁶ Az említett uralkodók: a német császár, valamint Franciaország, Aragónia, Ciprus, Frízföld, Spanyolország, Szicília, Csehország, Lengyelország, Portugália, Norvégia, Magyarország, Skócia, Navarra, Dánia, Írország és Mallorca királyai. *Kuczyński*: i. m. 215. o.

⁵⁷ Kivéve Szicília királyát, aki megfordította a sorrendet: támadásnál Nostre Dame, védekezésnél Cecille (Szicília) a kiáltása. A franciáknál Notre Dame Montjoie a támadó kiáltás, és Szent Dénest hívták védekezés-kor. Anglia támadó kiáltása Saint Georges, Aragóniáé Montserrat; Kuczyński sajnos csak a lengyel királyról szóló verset idézi, a többiekéről így a magyar királyról szóló versről is általánosságban szól, a magyar csatakiáltásról is csak általánosságban ír: „a többi király, úgy mint a lengyel, támadásban az országuk vagy, mint Spanyolország és Navarra királyai, az országrész és város nevét (Castille, Sarragose) kiáltják”. *Kuczyński*: i. m. 215–216. o.

⁵⁸ Uo. 217–218. o.

⁵⁹ *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum*. I. (Ed. *Elisabeth Galántai, Iulius Kristó*.) Budapest, 1985. 222. cap. 234. o. II. *Commentarii* 2. (Composit *Elemér Mályusz, adiuvante Juliu Kristó*.) Budapest, 1988. 222. cap. 296. o. Magyarul: *Thuróczy*: 222. f. 266–267. o. A csatajelenetet Pauler Gyula is előadja: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. k.* Budapest, 1899.² 203–235. o. *Hodinka Antal*: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, 1916. 56–63. o.; *Zolnay*: i. m. 42. o.

⁶⁰ Österreichische Reimchronik. 75. o. 5625–5626. sor. Hivatkozást, fordítást lásd Ó-magyar olvasókönyv. (Szerk. *Jakubovich Emil, Pais Dezső*.) Pécs, 1929. 280. o. *Losonczy Zoltán*: *Egy német krónika magyar szavai*. *Magyar Nyelvőr*, 1915. 255–262. o. Az adatért köszönet Marton Szabolcsnak.

magyarokat. Wernhard csatakiáltását hallva a magyarok ezt kiáltották: *fugat fush mingrel! /Hie kumt wuhart krel*. Vagyis: „Fuss mind el, itt jön Wuhárt király.”⁶¹

A törököknél is találunk példát világi csatakiáltásra. A pápa Mátyás király egyik követétől hallotta, hogy a törökök *Róma* kiáltással indultak harcba, jelezvén, hogy oda tartanak. A szultán Konstantinápoly bevétele után a Római Birodalom örökösének tekintette magát, és törekedett annak helyreállítására.⁶²

Középkori csatakiáltásokról szóló áttekintésem természetesen korántsem teljes. A sor bővíthető, számos esetben pedig további pontosításra szorul. Az általam ismert csatakiáltásokat igyekeztem rendszerbe foglalni. Hoztam példát tisztán vallásos jellegű jelszavakra, vallásos jellegű, de helyi kötöttséget is mutató kiáltásokra, végül tisztán világi jellegű csatakiáltásokra is. Az áttekintés talán segít abban, hogy jobban megértsük, mi mozgatta a harcba indulókat.

⁶¹ Joseph Seemüller, Seifried Hebling. Halle a. S. 1886. 169. o. XV. fej. 355–356. sor. Idézi, fordítja: Ómagyar olvasókönyv. i. m. 280–281. o. Az adatért köszönet Marton Szabolcsnak.

⁶² Szakály Ferenc-Fodor Pál: i. m. 335.